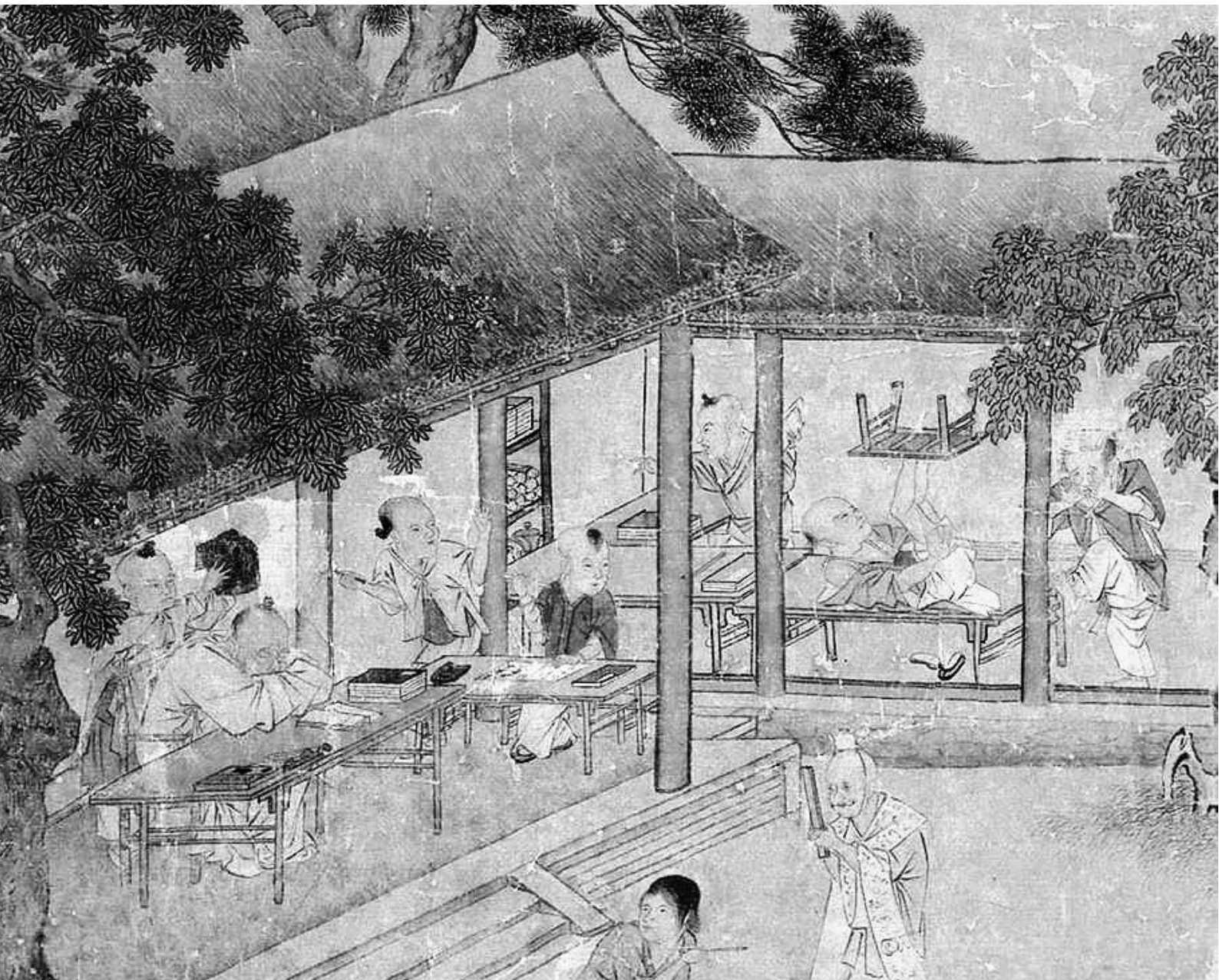

บทความวิชาการ

ครูเคยนำการปฏิรูปการศึกษาจากเบื้องล่างมาแล้ว แต่ล้มเหลว : กรณีศึกษาจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516¹

ชัยชาญ ปรารค์ประทานพร²

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษาบทบาทของครูในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 โดยใช้แนวพินิจทางประวัติศาสตร์ และมุมมองประวัติศาสตร์จากเบื้องล่าง เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างครูไทยกับการปฏิรูปการศึกษาซึ่งเป็นชุดนโยบายใหญ่ที่กำหนดโฉมหน้าการศึกษาไทยตั้งแต่ทศวรรษ 2520 ถึงปัจจุบัน

ผลการศึกษาพบว่า ในช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ครูโดยเฉพาะครูโรงเรียนราษฎร์ เป็นกลุ่มพลังหนึ่งที่มีส่วนในการต่อสู้ทางการเมือง และทำให้นโยบายปฏิรูปการศึกษาถูกนำเสนอในทางการเมืองเป็นครั้งแรก แต่เนื่องจากสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของครู กติกาแรงงานในสังคมที่ไม่เป็นธรรม ตลอดจนครูสภาที่ไม่เชื่อมโยงกับครูส่วนใหญ่ ทำให้ครูในฐานะคนจากเบื้องล่างต้องต่อสู้เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนเอง แต่เมื่อรวมพลังกันแล้วกลับไม่อาจขับเคลื่อนการปฏิรูปการศึกษาได้ จึงกลายเป็นบทบาทของเทคโนโลยีที่ผลักดันการปฏิรูปการศึกษาได้สำเร็จถึงสองครั้งด้วยกัน และกำหนดโฉมหน้าของการศึกษาไทยในปัจจุบัน

คำสำคัญ: การปฏิรูปการศึกษา, ประวัติศาสตร์จากเบื้องล่าง, เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

¹ บทความนี้ปรับปรุงมาจากบางส่วนของปริญญาานิพนธ์ “นโยบายปฏิรูปกับคุณภาพการศึกษาไทย พ.ศ. 2520-2538” ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

² สำเร็จการศึกษาหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปีการศึกษา 2566 ปัจจุบันรับราชการครูอยู่ที่โรงเรียนพรหมานุสรณ์จังหวัดเพชรบุรี

Teachers Once Led Education Reform, But Failed A Case Study From 14 October 1973 Incident³

Chaichan Prangpratanporn⁴

Abstract

This article aims to study the role of teachers in the 14 October 1973 uprising, utilizing historical analysis and a “History from below” perspective to explain the relationship between Thai teachers and educational reform, a major policy set that has shaped Thai education since the 1980s to the present.

The study found that during the 14 October 1973 uprising, teachers, especially those from private schools, were a significant force in the political struggle. This event led to the first-ever political proposal for educational reform. However, due to the economic and social status of teachers, unfair labor practices, and a Teachers' Council that was not representative of most teachers, teachers, as a grassroots group, were forced to fight for their economic interests and able to unite, but unable to drive educational reform. As a result, technocrats were able to successfully implement two rounds of educational reform, shaping the face of Thai education today.

Keywords: Educational Reform, History from below, 14 October 1973 Incident

³ This article is part of the thesis "The Reform Policy and the Quality of Education in Thailand, 1977-1995 A.D.," which was submitted to the Department of History, Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University in academic year 2023.

⁴ Completed M.A. in History from the Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University in the academic year 2023 and currently working as a teacher at Phrommanusorn School in Phetchaburi Province.

บทนำ

การปฏิรูปหมายถึงการเปลี่ยนแปลงของสถาบันใดสถาบันหนึ่งในระดับโครงสร้าง ไม่ว่าจะเกิดจากฉันทมติหรือเกิดจากความขัดแย้งก็ตาม แต่มักจะเกิดขึ้นโดยกลุ่มที่มีอำนาจในสถาบันนั้นอยู่แล้ว การปฏิรูปจึงมีลักษณะเป็นการกำหนดทิศทางจากอำนาจเบื้องบนสู่เบื้องล่าง สวนทางกับการปฏิวัติ ซึ่งจะเริ่มต้นในสังคมจากทิศเบื้องล่างขึ้นสู่เบื้องบน (Silaporn Nakornthap, 1986)

สังคมไทยรู้จักการปฏิรูปการศึกษา ในทศวรรษ 2540 มากที่สุด เนื่องจากการปฏิรูปที่ทำให้การจัดการศึกษาเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวางผ่านการบังคับใช้พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 และกฎหมายอื่นที่เกี่ยวข้อง (ไม่ว่าผลลัพธ์จะถูกประเมินอย่างไรก็ตาม) แท้จริงแล้ว ขบวนการการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษ 2540 นั้นสืบเนื่องมาจากการปฏิรูปในทศวรรษ 2520 ที่มีกลไกหลัก คือ แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 การปฏิรูปทั้งสองครั้งมีความแตกต่างอยู่ที่ การปฏิรูปครั้งแรกร้างราไปเองเพราะฝากความหวังไว้กับแผนการศึกษาแห่งชาติซึ่งหากไม่ได้รับการสนับสนุนอย่างจริงจังจากรัฐบาลก็จะมีผลลัพธ์เกิดขึ้นเป็นรูปธรรม กลายเป็นบทเรียนให้แก่การปฏิรูปในทศวรรษ 2540 ที่พยายามขับเคลื่อนด้วยการเมืองภาคประชาชน และสนามต่อสู้หลัก คือ การร่างหรือแก้ไขกฎหมายในชั้นพระราชบัญญัติ กล่าวให้ชัดเจนก็คือ ปราศจากการปฏิรูปในทศวรรษ 2520 ก็ปราศจากการปฏิรูปในทศวรรษ 2540 (อันเป็นผลจากแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 และพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542) การศึกษาไทยก็จะมีโฉมหน้าต่างปัจจุบัน หรืออาจจะยิ่งแย่กว่าที่เป็นอยู่ก็ได้

ปฏิเสธไม่ได้ว่าการสนับสนุนจากสังคมจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่น่าไปสู่ความสำเร็จของการปฏิรูปการศึกษา แต่ไม่ว่าอย่างไร การปฏิรูปการศึกษายังคงเป็นกิจกรรมของคนกลุ่มน้อยและเปราะบางอย่างยิ่ง การปฏิรูปการศึกษา ทศวรรษ 2540 ถูกประเมินจากนักการศึกษาใน พ.ศ. 2558 ว่าเป็นแนวทางที่มักหลงเอยด้วยความผิดพลาด แนวทางที่เหมาะสมกว่าควรจะเป็นการส่งเสริมครู โรงเรียน และภาคีให้ค่อยๆ ส่งเสริมคุณภาพการจัดการศึกษาจนอยู่ในระดับสูงขึ้น (เคน โรบินสัน, 2559) บทความนี้ต้องการพิจารณาครู โรงเรียน และภาคีในฐานะ “คนที่อยู่เบื้องล่าง” ว่าจะสามารถดำเนินการปฏิรูปได้จริงหรือไม่ และต้องการพิจารณาในมุมกลับกันว่าพลังของครูและนักเรียนฝึกหัดครูซึ่งน่าจะเป็นตัวแทนคนเบื้องล่างได้มากที่สุดนั้น มีนัยยะสำคัญการปฏิรูปดังกล่าวมาน้อยเพียงใด หรือมีลักษณะการรวมกลุ่มเพื่อแสดงพลังอย่างไร ชื่อเรียกร้องคืออะไรบ้าง อย่างไร บทความนี้จะใช้แนวพินิจทางประวัติศาสตร์โดยการตีหลักฐานและประเมินเหตุการณ์ในอดีตที่ผ่านมาแล้วว่าจะสอดคล้องกับสมมติฐานดังกล่าวมาหรือไม่ บทความนี้จึงมีได้นำเสนอแนวโน้มที่ควรจะเป็นอย่างบทความทางการศึกษานियมทำกัน แต่เป็นการประเมินสถานการณ์จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาแล้วในอดีต เพื่อทลายมายาคติของวงการครูศึกษาดังจะอภิปรายต่อไป

หลังทศวรรษ 2500 ไม่มีการรวมกลุ่มครูเพื่อต่อรองผลประโยชน์

ครูมีทั้งที่ปฏิบัติการสอนในโรงเรียนของรัฐและเอกชน หากจะประเมินลักษณะการทำงานของครูในสังคมไทยจึงควรที่จะประเมินสภาพการทำงานอย่างกว้างๆ เสียก่อน การศึกษาทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจชิ้นหนึ่งบ่งชี้ว่าก่อนทศวรรษ 2490 ค่าจ้างแรงงานในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดไม่ได้แตกต่างกันอย่างมีนัยยะสำคัญ แต่เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองจบและสงครามเย็นเริ่มต้นขึ้นในทศวรรษ 2490 ประเทศไทยได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกเพื่อฟื้นฟูความเสียหายที่เกิดขึ้นจากสงครามโดยเฉพาะจากสหรัฐอเมริกาและองค์การระหว่างประเทศ ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ประชากรและแรงงานไทย

มีแนวโน้มจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ อันเป็นผลมาจากความสำเร็จของภาครัฐในการควบคุมโรคระบาดและการปรับปรุงโภชนาการแบบใหม่ แต่สภาวะที่กรุงเทพฯ มีระดับการพัฒนาที่เหนือกว่าต่างจังหวัดทำให้ค่าจ้างแรงงานในกรุงเทพฯ สูงกว่าชนบท กลายเป็นสิ่งที่จูงใจคนวัยทำงานจากต่างจังหวัดให้อพยพเข้ามาในเมืองอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2493-2523 จนเกิดภาวะประชากรแออัดและโรงเรียนไม่เพียงพอแก่ความต้องการ (สุนทรีย์ อาสะวีย์ และธรรมเกียรติ กันอริ, 2541)

ภายใต้สภาวะแร้นแค้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ผู้ประกอบอาชีพครูเอกชนมีการรวมตัวกันอย่างหลวมๆ เพื่อคุ้มครองครูจากการใช้อำนาจของครูใหญ่หรือผู้จัดการโรงเรียนโดยมิชอบ แต่ยังมีได้เป็นสหภาพแรงงานตามกฎหมาย เนื่องจากรัฐไทยไม่ได้ให้สัตยาบันในอนุสัญญาไอแอลโอฉบับที่ 87 และ 98 ใน พ.ศ. 2491-2492 ซึ่งอนุญาตให้มีการรวมกลุ่มเพื่อจัดตั้งเป็นสหภาพแรงงาน แม้ว่าจะเป็นสมาชิกก่อตั้งขององค์การแรงงานระหว่างประเทศ (International Labour Organization : ILO) มาตั้งแต่ พ.ศ. 2462 แนวโน้มของการทำงานในสังคมไทยจึงไม่ได้ตั้งอยู่บนหลักการที่ยินยอมให้คนจนมีเครื่องมือเพื่อต่อรองผลประโยชน์กับคนรวยเพื่อแบ่งผลประโยชน์ให้อยู่ในระดับที่ยอมรับได้ ช่องว่างระหว่างคนรวยและคนจนจึงมีแนวโน้มแต่จะเพิ่มขึ้น (ศักดินา ฉัตรกุล ณ อยุธยา, 2553) แม้ว่ารัฐจะเปลี่ยนแนวทางมาสนับสนุนสหภาพแรงงานแต่เป็นเพียงช่วงเวลาสั้นๆ เมื่อรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงครามตราพระราชบัญญัติแรงงานขึ้นใน พ.ศ. 2499 กลุ่มสหภาพแรงงานครูที่สำคัญที่เคยมีตัวตนในช่วงเวลานั้น ได้แก่ สหภาพครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย และสหภาพครูแห่งชาติตามลำดับ (เสถียร อ่อน สุภาโสภณ, 2538) ต่อมาใน พ.ศ. 2501 ซึ่งรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์มีนโยบายบ่อนทำลายสหภาพแรงงาน โดยให้อำนาจรัฐเข้ามาจัดการความขัดแย้งระหว่างนายจ้างและแรงงานโดยถือว่าการนัดหยุดงานเป็นกิจกรรมที่ผิดกฎหมาย (กุลลดา เกษบุญชู-มีต, 2550) รัฐบาลได้ออกประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 19 ใน พ.ศ. 2501 เพื่อยกเลิกกฎหมายสหภาพแรงงานเพราะอาจตกเป็นเครื่องมือของลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งมีมูลในกรณีของสหภาพครูโรงเรียนราษฎร์ (มูทิตา เจริญสุข, 2562) รวมถึงมีการกักขังและตัดสินให้ประหารชีวิตแกนนำแรงงานตามมาตรา 17 ของธรรมนูญการปกครองโดยไม่ผ่านกระบวนการยุติธรรม (ศักดินา ฉัตรกุล ณ อยุธยา, 2553) องค์การครูเหล่านี้จึงอยู่นอกกฎหมายและน่าจะยุบตัวไปเอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2501 เป็นต้นไป

เมื่อไม่มีสหภาพครูที่จัดตั้งเพื่อรักษาผลประโยชน์กันเอง จึงมีเพียงหน่วยงานรัฐที่อ้างหน้าที่ในการเป็นตัวแทนครูเพียงหน่วยเดียวเท่านั้น คือ ครูสภา ทั้งที่ไม่อาจเป็นตัวแทนได้อย่างเต็มที่เพราะอยู่ภายใต้อำนาจรัฐ และมีแนวโน้มในทางปฏิบัติที่ครูสภาจะตอบสนองต่ออำนาจรัฐยิ่งกว่าครูเนื่องจากเป็นองค์กรที่ถูกจัดตั้งจากเบื้องบนมิใช่เบื้องล่าง เมื่อเทียบกับเนติบัณฑิตยสภาจะพบว่าอัตราส่วนโดยเฉลี่ยของกรรมการแต่งตั้งต่อกรรมการที่มาจากการเลือกตั้งของครูสภาระหว่าง พ.ศ. 2488-2521 อยู่ที่ 12:10 ในขณะที่องค์กรวิชาชีพทางกฎหมายมีสัดส่วนกรรมการแต่งตั้งต่อเลือกตั้งอยู่ที่ 3:20 (วิจิต เมฆยงค์, 2523) แสดงให้เห็นว่าโครงสร้างขององค์กรครูสภาเป็นอิสระน้อยกว่าเนติบัณฑิตยสภาอยู่มาก ทั้งยังประสบปัญหาว่าถูกยึดครองโดยข้าราชการในส่วนกลางที่มีภูมิอำนาจในกรุงเทพฯ หรือแม้แต่ข้าราชการเกษียณอายุ ซึ่งล้วนไม่เป็นอิสระ (วิทยา วิหุต, 2512) สภาดังกล่าวทำให้ครูสภาขาดการยึดโยงกับครูทั่วประเทศและเป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบราชการมากกว่าที่จะเป็นตัวแทนของครู บทพร่องทั้งในโครงสร้างและในการปฏิบัติ

การไม่มีตัวแทนที่ดีประกอบกับสภาวะความไม่เป็นธรรมในการทำงานดังกล่าวมาแล้วส่งผลกระทบต่อชีวิตครูเอกชนในโรงเรียนราษฎร์มากที่สุด เพราะมีอัตราเงินเดือนที่หลากหลาย และมีหลายสังกัดจึงมีหลายดุลพินิจ เงินเดือนอาจไม่สอดคล้องตามวุฒิและอาจถูกไล่่ออกได้อย่างอิสระ ครูเอกชน

จึงมักจะหลีกเลี่ยงสภาพการจ้างงานที่ไม่มั่นคงด้วยการสอบบรรจุเข้าเป็นครูรัฐ จนทำให้อัตราการสมัครเข้า - ลาออก (Turnover rate) ของครูเอกชนอยู่ในระดับที่สูง (ขุน ร่ายอง, 2544) ส่วนครูของรัฐนั้น แม้จะมีครูสภา แต่ก็ปรากฏมาตั้งแต่ พ.ศ. 2488 ว่าครูมีเงินเดือนต่ำจนบางส่วนต้องลาออกไป (สำนักงานเลขาธิการคุรุสภา, 2538) และแทบจะไม่มีการรวมพลังอย่างเป็นทางการเพื่อต่อรองผลประโยชน์จนถึง พ.ศ. 2516 นโยบายบ่อนทำลายขบวนการแรงงานของรัฐได้บั่นทอนแรงจูงใจของคนงานที่จะพัฒนาฝีมือในระยะยาว และหวนกลับมาให้ผลในทางลบต่อสภาพการทำงานของครูด้วย หลังทศวรรษ 2500 ซึ่งไร้สภาพแรงงานครู การรวมกลุ่มครูที่ได้รับอนุญาตมีเพียงการรวมกลุ่มในเชิงการศึกษาโดยตรง คือ ได้แก่ กลุ่มโรงเรียนเพื่อนเทศคุณภาพการศึกษา ซึ่งมีได้เกิดขึ้นเองแต่เกิดจากนโยบายของรัฐที่กำหนดให้โรงเรียนที่มีลักษณะใกล้เคียงกันร่วมมือกันแลกเปลี่ยนความรู้หรือประสบการณ์เพื่อยกระดับคุณภาพการศึกษา (ปัจจุบันเรียก สหวิทยาเขต) โดยอาจมีครูใหญ่คนใดคนหนึ่งที่ได้รับการเลือกให้เป็นประธานกลุ่มเพื่อเป็นจัดกิจกรรมต่างๆ (ประธานกลุ่ม, 2512) การรวมกลุ่มในทางวิชาการของครูอาจทำได้โดยการอบรมของคุรุสภา (เช่น อ.ศ.ร. และ อ.ส.ช. เป็นต้น (วิทยา วิฑูร, 2512) ตลอดจนสำนักสอบเอกชนต่างๆ เพื่อสอบวิชาชุดครู แต่แท้จริงแล้ว การรวมกลุ่มในลักษณะหลังนั้นมาจากแรงจูงใจเพื่อเพิ่มระดับเงินเดือนนั่นเอง ทั้งกลุ่มโรงเรียนและกลุ่มเตรียมสอบ จึงห่างไกลจากบทบาทสหภาพแรงงานอยู่มาก

ทั้งนี้ ครูมีความพยายามจะ “ส่งเสียง” แสดงความคับข้องใจในรูปของนิยาย เรื่องสั้น หรือกวีผ่านช่องทางวารสารครูที่สำคัญคือ วิทยาสาร แต่ผลที่ได้ก็ไม่แน่นอนนัก แต่ร่องรอยของการส่งเสียงที่โดดเด่น คือ งานเขียนทั้งของนิมิต ภูมิถาวร และคำหามาน คนโค ที่เล่าถึงชีวิตครูอันลำเค็ญด้วยจิตแบบวรรณกรรมเพื่อชีวิตและสังคม โดยเฉพาะงานของคำหามานชิ้นโด่งดังที่เขียนขึ้นในช่วงคาบเกี่ยวเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 คือ “จดหมายจากครูบ้านนอก” เกิดขึ้นจากการรวบรวมข้อเขียนในวิทยาสาร ก่อนจะตีพิมพ์รวมเล่มใน พ.ศ.2521 และนิยายเรื่อง “ครูบ้านนอก” ที่บอกเล่าความยากลำเค็ญของโรงเรียนประชาบาลอันห่างไกลในภาคอีสาน จนถูกนำมาผลิตเป็นภาพยนตร์ในชื่อเดียวกัน ล่าสุดถูกดัดแปลงซ้ำในชื่อ “ครูบ้านนอก บ้านหนองฮีใหญ่” (2552)

การต่อสู้เพื่อปากท้องแบบตัวใครตัวมัน ก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

ในช่วง พ.ศ. 2514 - 2516 สภาวะฝนแล้ง วิกฤตน้ำมันที่เพิ่มขึ้นทำให้ราคาสินค้าอุปโภคบริโภคพุ่งสูงจนส่งผลกระทบต่อชีวิตประจำวันของประชาชนในระดับที่ย่ำแย่ที่สุดนับตั้งแต่สงครามมหาเอเชียบูรพา (ภุรี พวงศ์เจริญ, 2563) อัตราเงินเดือนข้าราชการได้ถูกปรับปรุงอย่างต่อเนื่องจาก พ.ศ. 2510 พ.ศ. 2515 พ.ศ. 2517 และ พ.ศ. 2518 เงินเดือนขั้นต่ำที่สุดปรับขึ้นจาก 540 บาทเป็น 600 บาท ใน พ.ศ. 2515 และคงตัวอยู่ที่ 750 บาทในบัญชีเงินเดือน พ.ศ. 2518 - 2521 (สำนักงาน ก.พ., 2535) ภาวะข้าวยากแพงดังกล่าวซ้ำเติมรายได้ของข้าราชการที่มีจำกัดอยู่แล้ว ภาพแทนจากเรื่องสั้นช่วยให้เข้าใจสภาพความกระเปียดกระเสียดได้มากขึ้น “ครูแก้วทำงานมาหลายสิบปี...แต่การเงินมันไม่เหมาะสมกับเกียรติยศที่เพิ่มขึ้นเลย...แค่แจกให้ลูกห้าคนมันก็หมดไปแล้วยังไม่ถึงเมียแล้วจะเอาอะไรกิน ...” ครูแก้วจึงต้องหารายได้เสริมจากอาชีพที่สอง ด้วยการทำไร่ปลูกผัก ทอดแหหาปลา ตัดรายจ่ายที่ไม่จำเป็น งดงานสังคม ตามมาด้วยการกู้เงินจากสหกรณ์ออมทรัพย์ครู (นิมิต ภูมิถาวร, 2521) อีกวิธีการหนึ่ง คือการกู้เงินนอกระบบซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่พบร่องรอยมาตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เป็นอย่างน้อย ใกล้เคียงกันกับการเกิดขึ้นของสหกรณ์ออมทรัพย์ครูทั่วประเทศ (บรรจง ชูสกุลชาติ, 2545)

น่าสังเกตว่าทั้งที่ไม่มีกรรวมกลุ่มแรงงานครู เศรษฐกิจอยู่ในสภาพฝืดเคือง แต่กลับไม่เกิดการต่อสู้ของครูอย่างรุนแรง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ครูส่วนใหญ่ในประเทศไม่ได้เป็นผู้มีสถานะรอง (Subaltern) แต่มีสถานะกึ่งต้อย แม้ส่วนใหญ่จะมีต้นทุนสังคมต่ำแต่ก็ยังเป็นเจ้าหน้าที่รัฐ หรือเป็นปูชนียบุคคลในทางวัฒนธรรม สถานะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างชนชั้นนำกับชนชั้นล่างของครูเช่นนี้เอง จึงเป็นที่เข้าใจได้หากครูจะรอความกรุณาจากเบื้องบนอย่างสงบแทนที่จะลุกฮือ ครูไทยส่วนใหญ่เป็นมวชนฝ่ายรัฐมิใช่ฝ่ายตรงข้ามรัฐ ดังนั้น จึงไม่เคยเป็นเป้าหมายของรัฐที่ต้องบดขยี้เหมือนอย่าง “ครูชาวบ้าน” (Min Ban) ของจีนที่เป็นมวชนสำคัญของรัฐในยุคประธานเหมา แต่เมื่อประธานเหมาถึงแก่อสัญกรรม ครูชาวบ้านเหล่านี้ก็กลายเป็นหอกข้างแคร่ของรัฐบาลใหม่ที่ต้องการขับเคลื่อนความทันสมัย (Chengzhi Wang, 2002)

เมื่อประสบกับภาวะข้าวยากหมากแพง เรื่องสั้นเกี่ยวกับครูเรื่องหนึ่งได้บรรยายความรู้สึกและวิธีการแก้ไขปัญหาของครูประชาบาลซึ่งถือว่าเป็นครูส่วนใหญ่ไว้ว่า “*เขาไม่มีเวลาจะไปร้องเรียนร้องเรียนกับผู้ใหญ่ให้เห็นใจเรื่องรายได้น้อย ... ไม่สามารถจะทุ่มเทจิตใจให้กับโรงเรียนได้ทั้งหมด เพราะเขาไม่มีอุดมการณ์ เขาทำงานเพื่อปากท้อง*” (นิมิตร ภูมิถาวร, 2521) เงินเดือนครูที่ถูกกดให้ต่ำทำให้ครูต้องสละเวลาอยู่กับการแก้ไขปัญหากท้องและถูกผูกมัดไว้โดยหนี้สินที่ยืมมา จนไม่อาจร้องทุกข์หรือแสดงพลังได้ (มติชน, 2526) อีกปัจจัยหนึ่งเป็นผลมาจากวัฒนธรรมเกี่ยวกับครูที่ทำให้ครูสามารถอดทนเสียสละได้มากเป็นพิเศษ คือ แนวปฏิบัติหลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาที่เชิดชูครูผู้เสียสละ อุทิศตนให้กับลูกศิษย์ในพื้นที่ห่างไกล เป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ ดังจะเห็นได้จากโคลงสี่สุภาพของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุลจำนวนหนึ่งที่เน้นย้ำบทบาทของครูในการพัฒนาชาติจากพื้นที่ทุรกันดาร โดยเฉพาะโคลง “*ถิ่นไทยในป่ากว้าง ห่างไกล*” ย่อมมีส่วนกล่อมเกลาศูให้ยอมรับตั้งแต่ต้นว่าการเป็นครูนั้นจะให้ความสุขทางใจแม้จะไร้ความสุขทางวัตถุก็ตาม แต่ครูในโรงเรียนรัฐที่เป็นข้าราชการที่มีสถานะเป็นที่กราบไหว้และมีสถานะข้าราชการด้วย ย่อมไม่ใช่ “แรงงาน” ทั่วๆ ไป อย่างน้อยครูก็ยังเป็น “เจ้าคนนายคน” เพราะสามารถดัดขึ้นนักเรียนพร้อมกับที่เป็นที่เคารพในสายตาผู้ปกครองในเวลาเดียวกันได้ ไม่ว่าจะโดยการลงโทษบนเนื้อตัวของเด็ก หรือการโยนสมุดการบ้านของนักเรียนลงพื้นก็ตาม (Charles F. Keyes, 1991) อีกประการหนึ่ง ครูยังมีช่องทางในการระบายความอัดอั้น ด้วยการส่งข้อเขียนไปยังคอลัมน์ปรึกษาปัญหาทั้งในหนังสือพิมพ์รายวันและวารสารครูปกต่างๆ สามารถปรึกษาได้กระทั่งปัญหาทางการบริหารบุคคล ระเบียบทางราชการ และปัญหาทางวิชาการ เช่น คอลัมน์ “*ตอบปัญหาทั่วไป*” หรือ “*ตอบปัญหาสมาชิก*” ในวิทยาสาร เป็นต้น

เมื่อไม่มีการรวมกลุ่มเพื่อต่อรอง วิธีการหลีกเลี่ยงจากความยากลำบากในฐานะ “ครูน้อย” จึงมีทางเดียว ได้แก่ การไต่เต้าเพื่อให้ได้ตำแหน่งที่สูงขึ้นและได้ค่าตอบแทนมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นตำแหน่ง “ครูใหญ่” หรือตำแหน่งระดับศึกษาธิการอำเภอขึ้นไป เมื่อระบบชั้นประจำตัวข้าราชการถูกยกเลิกใน พ.ศ. 2518 และแทนที่ด้วยระบบ พี.ซี. ที่กำหนดให้มีระดับ 11 ระดับแทนโดยมีระดับ 1 ต่ำที่สุด สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.) ได้มอบหมายให้ครูสภาเป็นผู้ดำเนินการวิเคราะห์มาตรฐานของแต่ละตำแหน่งงานพร้อมกำหนดอัตราเงินเดือนที่เหมาะสม เมื่อการวิเคราะห์แล้วเสร็จได้ทำให้มีปฏิริยาจากข้าราชการครูจำนวนมาก โดยเฉพาะข้าราชการนักบริหารในส่วนภูมิภาคนับตั้งแต่ผู้ช่วยศึกษาธิการอำเภอไปจนถึงศึกษาธิการภาคที่ปกติก็มีสิทธิ์มีเสียงมากกว่าครูโดยทั่วไปอยู่แล้ว มีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้ปรับอัตราเงินเดือนใหม่โดยรวมตัวกันเป็น “คณะศึกษาธิการ” เดินทางเข้าไปยังที่ทำการกระทรวงเพื่อต่อรองให้กระทรวงดำเนินการเจรจากับ ก.พ. ใหม่ให้ปรับอัตราเงินเดือนใหม่ให้ “เป็นธรรม” และเหมาะสมกับภาระงาน ภายในกรอบเวลา

ที่กฎหมายกำหนดให้ต่อรองได้ (คณะศึกษาธิการ, 2519, 2 กุมภาพันธ์) การรวมกลุ่มในลักษณะนี้อาจได้รับการสนับสนุนจากนายบรรจง ชูสกุลชาติซึ่งเป็นข้าราชการระดับสูงที่มีชื่อเสียงจากการเป็นศึกษาธิการจังหวัดมาก่อน การประท้วงยังขยายขอบเขตไปจนถึง “คณะศึกษานิเทศก์” จำนวน 83 คน ที่เห็นว่าบัญชีเงินเดือนใหม่กำหนดให้อัตราเงินเดือนศึกษานิเทศก์ในส่วนกลางให้สูงกว่าตำแหน่งในส่วนภูมิภาค จึงได้มาประชุมกันเพื่อยื่นหนังสือเรียกร้องพร้อมลงลายมือชื่อไว้เป็นสำคัญ (บุญส่ง สวัสดิเวช, เสริม สกกุลพานิช, ประพิน ออกเวหา, พัฒน์ รัชกุล, วิรุฑ จิตต์ผิวงาม, 2518, 19 มกราคม)

ครูก่อนการปฏิรูปการศึกษา 2540 คือ ผู้ที่มีสถานะทางสังคมไม่สูง มีครูจำนวนมากไม่น้อยที่มีสถานะต่ำกว่าที่ควรจะเป็น และอาศัยอาชีพครูเป็นช่องทางหนีความยากจน (ชัยชาญ ปรานต์ประทานพร และศิริพร ดาบเพชร, 2566) ผลประโยชน์ในระบบราชการและในทางเศรษฐกิจจึงเป็นเป้าหมายหลักของครูที่เป็นพลังสำคัญที่ขับเคลื่อนบุคลากรทางการศึกษา มิใช่ในเชิงอุดมการณ์แต่อย่างใด โดยที่ไม่มีกลุ่มตัวแทนครูเป็นการทั่วไป แต่ผู้บริหารการศึกษากลับมีการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองผลประโยชน์อย่างเป็นปึกแผ่นตั้งแต่ พ.ศ. 2514 เป็นอย่างน้อย คือ สมาคมครูใหญ่อาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมศึกษาแห่งประเทศไทยที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ปัจจุบัน คือ สมาคมผู้บริหารโรงเรียนมัธยมศึกษาแห่งประเทศไทย (ส.บ.ม.ท.) สมาคมผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษาแห่งประเทศไทย (ส.บ.ป.) จะก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2516 และยังมีสมาคมผู้บริหารการศึกษาแห่งประเทศไทยที่ภิญโญ สาธร อาจารย์ประจำภาควิชาบริหารการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยคิดอ่านตั้งขึ้น ใน พ.ศ. 2517 (ประพัฒน์ แสงวณิช, 2535) จะเห็นว่าการรวมกลุ่มของผู้บริหารโรงเรียนสามารถแสดงพลังเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของตนเองได้อย่างคล่องตัว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีตำแหน่งแห่งที่ในทางราชการซึ่งอาจรวมกลุ่มกันเพื่อต่อรองกับรัฐได้ไม่ยาก ผู้บริหารเหล่านี้ยังมีเครือข่ายมากมายและมีกระบอกเสียงของตนเองในรูปวารสารอย่าง ครูสารเขตศึกษาของอุดรธานี หรือวารสารครูเชียงใหม่ที่น่าจะออกฉบับแรกในช่วงทศวรรษ 2490-2500 (ถึงแม้ว่าจะมีวารสารเช่นนี้ไม่ครบทุกเขตก็ตาม)

ท่ามกลางสภาวะที่รัฐจงใจทำให้ปราศจากสหภาพแรงงาน ให้ค่าตอบแทนแก่ข้าราชการต่ำเพื่อประหยัดงบประมาณ ควบคุมองค์กรวิชาชีพครูด้วยการปล่อยให้ข้าราชการในส่วนกลางใช้คุรุสภาเป็นฐานผลประโยชน์ ยอมให้ผู้บริหารมีกลุ่มตัวแทนผลประโยชน์แต่ไม่มีสำหรับครูทั่วไป รวมถึงความด้อยศักดิ์ศรี เป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เงินเดือนครูต่ำ และครูยังสามารถอดทนต่อสภาพเศรษฐกิจที่ไม่เป็นธรรมจนถึงย่ำแย่ด้วยการหารายได้เสริม การกู้เงินทั้งในและนอกระบบ พิธีไหว้ครูมีส่วนกล่อมเกลาคำให้ครูพอใจกับสภาพที่เป็นอยู่ การประท้วงของครูแทบไม่เคยปรากฏตลอดทศวรรษ 2500-2510 ไม่ว่าจะเป็นครูในสังกัดของรัฐหรือเอกชนก็ตาม ดังนั้น พลังของครูจะ “จุดติด” ก็ต่อเมื่อเกี่ยวข้องกับปัญหาปากท้องเท่านั้น เผยให้เห็นว่าครูประจำการเป็นกลุ่มคนที่ไม่ให้ความสนใจเรื่องนามธรรมมากไปกว่าปัญหาเฉพาะหน้าของตน

การประท้วงของครูและนักศึกษาครู ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516

นับจากทศวรรษ 2500-2510 ที่ชนบทและเมืองมีระดับการพัฒนาที่แตกต่างกันมาก ครูส่วนใหญ่ของประเทศมีสภาพทางสังคมที่ค่อนข้างต่ำ มีสภาพการทำงานที่ยากลำบาก ถูกรังตรีงไว้ด้วยพันธะต่างๆ และไม่มีกรรวมกลุ่มที่ทรงพลังมากพอที่จะเคลื่อนไหวเพื่อนำเสนอประเด็นต่อสังคมหรือเพียงเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตนเองได้ กลุ่มครูประจำการโดยเฉพาะในชนบทน่าจะไม่ให้ความสนใจปัญหาอื่นนอกจากปัญหาเฉพาะหน้าของตนเองที่หนักอึ้งอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ทั้งที่ถูกรับรู้ว่ามีสถานะต่ำกว่านักเรียนสายสามัญ แต่กลับเป็นที่ปรากฏว่า

นักเรียนฝึกหัดครูและนักเรียนอาชีวะได้ออกมาชุมนุมประท้วงที่ลานโพธิ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ค่อนข้างไวและมีจำนวนไม่น้อยไปกว่ากลุ่มอื่นๆ (ขุน ร่ายอง, 2544 ; สุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ, 2558) โดยเฉพาะกลุ่มนักเรียนฝึกหัดครูจากบ้านสมเด็จพระยาที่ฝ่าฝืนคำสั่งของกรมฝึกหัดครูมาเข้าร่วม การชุมนุม แสดงให้เห็นว่าปัญหาของครูประจำการเกี่ยวกับความไม่ตื่นตัวทางเศรษฐกิจและการเมืองดัง อภิปรายมาแล้วไม่ได้ส่งผลต่อนักเรียนครูมากนัก อาจเป็นเพราะยังไม่ได้สมทาทานสถานะครูและยังไม่ได้ เป็นแรงงานเต็มตัว

กระทรวงศึกษาธิการยังคงอยู่ภายใต้การนำของรัฐมนตรีคนเดิม แม้ว่าระบอบเผด็จการทหาร จะสิ้นสุดลงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เหตุการณ์นี้ยังทำให้ระเบียบทางสังคมผู้ใหญ่ - ผู้น้อย กลับตาลปัตร ทำให้ปัญหาเก่าถูกหมักหมมไว้ถูกนำมาสะสาง กระทั่งเป็นโอกาสที่ทำให้ครูสามารถ รวมกลุ่มกันเพื่อต่อสู้ในประเด็นของตนได้ ดังจะเห็นได้จากกรณีของวิทยาลัยวิชาการศึกษาชั้นสูง ประสานมิตรที่ต่อสู้เพื่อแยกตัวออกจากกรมการฝึกหัดครูมาตั้งแต่ พ.ศ. 2513 เป็นอย่างน้อย ข้อเรียกร้องได้รับพิจารณาตามลำดับจนคณะรัฐมนตรีอนุมัติหลักการใน เดือนมกราคม พ.ศ. 2517 (อยู่ในระยะ 3 เดือนโดยประมาณ) และนำไปสู่การขอพระราชทานนามมหาวิทยาลัยต่อไป และน่าจะ สร้างแรงบันดาลใจให้กับวิทยาลัยครูแห่งอื่นด้วย (สุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ, 2558) การเคลื่อนไหวของ นักเรียนนักศึกษากรณีแรกๆ หลังวันมหาวิปโยคเป็นการเคลื่อนไหวของนักเรียนสายอาชีพเพื่อยกฐานะ เป็นสถาบันเทคโนโลยี (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2532) ข้อเรียกร้องอีกประการ มาจากนักเรียนมัธยมศึกษา ตอนปลายสายอาชีพที่ไม่สามารถศึกษาต่อในสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า ขอให้รัฐบาลให้โอกาส สมัครเข้าศึกษาต่อหรือให้จัดตั้งสถาบันใหม่ที่เปิดโอกาสให้นักเรียนสายอาชีพรับปริญญาได้ (สำนักงาน เลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2510) รัฐบาลไม่ได้ตอบรับทุกข้อเสนอ โดยเฉพาะข้อเสนอที่จะโอนการศึกษา ประชาบาลกลับมาสู่กระทรวงศึกษาธิการเนื่องจากมีผู้คัดค้านการโอนกลับเช่นเดียวกัน การศึกษา ประชาบาลจึงยังอยู่ในการดูแลของกระทรวงมหาดไทยต่อไป (มนตรี เจนวิทย์การ, 2526)

ปัญหาเกี่ยวกับการยกฐานะวิทยาลัยครู (วค.) หนักหน่วงกว่ามาก เพราะใน พ.ศ. 2516 ปรากฏ ว่ามีวิทยาลัยครูทั่วประเทศถึง 29 แห่งด้วยกันมีที่ตั้งกระจายอยู่ทั่วประเทศ ข้อเสนอให้ยกฐานะ วค. เป็นสถาบันที่สอนถึงระดับปริญญาเป็นประเด็นที่ถูกเรียกร้องใน วค. ต่างๆ ทั่วประเทศ จนกระทั่งถูก เสนอเข้าสู่การพิจารณาในระดับกระทรวง แต่ฝ่ายการเมืองและฝ่ายข้าราชการประจำมีมุมมอง ที่แตกต่างกัน ฝ่ายการเมืองอันมีนายอภิรักษ์ จันทวิมล เป็นต้น เห็นว่าการยอมให้สถาบันฝึกหัดครูทั้งหลาย สอนถึงชั้นปริญญาได้จะซ้ำเติมปัญหาปริญญาเพื่อที่เผชิญอยู่แล้ว ในขณะที่ฝ่ายข้าราชการประจำ ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ นายบุญถิ่น อัตถากร ปลัดกระทรวงผู้กว้างขวางในวงการฝึกหัดครูทั่วประเทศ ในขณะนั้นเห็นว่าควรจะอนุมัติตามข้อเสนอ ความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายนำไปสู่ความวุ่นวายใน วงราชการ ปลัดกระทรวงลาอุปสมบทและลาออกก่อนเกษียณอายุราชการซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่บ่อยนัก และอาจเกี่ยวข้องกับอาการล้มป่วยด้วยโรคหัวใจของรัฐมนตรีว่าการอยู่ระยะหนึ่ง (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2532) ท้ายที่สุด ข้อเสนอนี้ได้รับการยอมรับและนำไปสู่การประกาศใช้พระราชบัญญัติวิทยาลัยครู พ.ศ. 2518 และมีกฎหมายลูกเพื่อยกฐานะสถาบันฝึกหัดครูเป็นวิทยาลัยครูที่มีการสอนถึงชั้นปริญญา ระหว่าง พ.ศ. 2518 -2520 ไม่ว่าข้อเสนอนี้จะถูกมองว่าเป็นความพ่ายแพ้ของกระทรวงศึกษาธิการ หรือไม่ก็ตาม แต่การยกฐานะวิทยาลัยครูโดยเฉพาะในต่างจังหวัดให้สามารถจัดการเรียนการสอนถึงชั้น ปริญญาจนกลายเป็นมหาวิทยาลัยในภาคหน้า ย่อมส่งผลโดยตรงต่อคุณภาพของการจัดการศึกษา ในระยะยาว

นอกจากปัญหาเกี่ยวกับสถาบันฝึกหัดครูดังกล่าวมาแล้ว ปัญหาทางเศรษฐกิจที่เกิดจากภาวะเงินเฟ้อและค่าครองชีพสูง ทำให้ชมรมการศึกษาเอกชนซึ่งเป็นกลุ่มผู้ประกอบการโรงเรียนราษฎร์ยื่นข้อเสนอต่อกระทรวงศึกษาธิการเพื่อขอขึ้นค่าเล่าเรียนจากเดิม 700 บาทเป็น 2,500 บาท พร้อมกับแสดงท่าทีที่จะเลิกจ้างครูเพื่อลดต้นทุน กระทรวงไม่ได้แสดงท่าทีตอบกลับอย่างทันท่วงทีทำให้ครูเอกชนจำนวนหนึ่งถูกเลิกจ้าง (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2532 ; ขุน ร้ายอง, 2544) ครูเอกชนในกรุงเทพฯ เป็นครูกลุ่มแรกที่ต่อสู้เพื่อผลประโยชน์ของตนเอง

จุดเริ่มต้นของการเคลื่อนไหวของครูเอกชนอยู่ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2516 โดยนายเสมอ กลิ่นหอม ครูโรงเรียนตรุลพิทยาได้ลงประกาศเชิญชวนครูทั่วประเทศก่อตั้งศูนย์กลางครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทยขึ้นที่สำนักงานของหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตยซึ่งเป็นหนึ่งในสื่อมวลชนที่ได้ชื่อว่า มีทัศนคติเอียงซ้ายและสนใจนำเสนอข่าวสารการเมืองมากเป็นพิเศษ (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2528) ได้มีการขอเจรจากับชมรมผู้ประกอบการโรงเรียนราษฎร์แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ จนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2516 ศูนย์ได้ใช้โรงเรียนกวดวิชาอาจารย์สรเพชรญ์ ทองเอี่ยม บริเวณถนนหลานหลวงเป็นสำนักงาน (นาวิ ชันศิริ, 2549) กิจกรรมแรกของศูนย์คือการแถลงเพื่อคัดค้านการขอขึ้นค่าเล่าเรียนของชมรม โดยตั้งใจจัดแถลงข่าวที่อนุสาวรีย์ทหารอาสาซึ่งเป็นจุดเดียวกันกับที่กลุ่มเรียกร้องรัฐธรรมนูญก่อนจะขอเจรจากับชมรมการศึกษาเอกชนแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ (ขุน ร้ายอง, 2544) ต่อมาในเดือนมกราคม พ.ศ. 2517 นายสุวิทย์ สารวัตร องค์กรนักศึกษา วศ. ประสานมิตรได้ส่งจดหมายเปิดผนึกถึงนายชัยอนันต์ สมุทวณิช ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ให้บรรจุประเด็นการปฏิรูปการศึกษาไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ และให้ตราพระราชบัญญัติสภาการศึกษาแห่งชาติเพื่อเป็นร่องรอยโครงสร้างการจัดการศึกษาทั้งระบบ ถือได้ว่าเป็นข้อเสนอให้มีการปฏิรูปการศึกษาในระดับสาธารณะเป็นครั้งแรก (ขุน ร้ายอง, 2544 ; จรรยา วงศ์สายัณห์, 2532)

ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นเอง ศูนย์กลางครูได้ดำเนินการประสานรับเรื่องร้องทุกข์ทางโทรศัพท์และผนึกกำลังกับองค์กรครูอื่น คือ สหภาพครูแห่งประเทศไทยซึ่งเป็นกลุ่มจากวิทยาลัยวิชาการศึกษาชั้นสูง (วศ.) และกลุ่มครูผู้พิทักษ์ผลประโยชน์ของครูโรงเรียนราษฎร์ (ต่อมาจะมีกลุ่มองค์กรครูที่ออกมาเคลื่อนไหว ได้แก่ สมาคมครูนครหลวง สมาคมครูคาทอลิก และเป็นพันธมิตรกับกลุ่มองค์กรนักเรียนนิสิตนักศึกษาที่มีบทบาทคู่ขนานกัน ได้แก่ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย ศูนย์กลางนักศึกษาครูแห่งประเทศไทย ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย องค์กรนิสิตนักศึกษาวิทยาลัยวิชาการศึกษา และวิทยาลัยครูต่างๆ) ร่วมกันเข้าพบนายอภัย จันทวิมล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการหลังจากที่เจรจากับกลุ่มผู้ประกอบการโรงเรียนมาแล้ว ในวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2517 คณะรัฐมนตรีได้ตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่งเพื่อดำเนินการศึกษาและเสนอแนวทางแก้ไขปัญหากับครูโรงเรียนราษฎร์ที่ต้องการความช่วยเหลือในด้านต่างๆ มีนายแพทย์บุญสม มาร์ติน รัฐมนตรีช่วยว่าการเป็นประธานบรรยากาศของการแก้ไขปัญหาคณะกรรมการค่อนข้างบีบคั้น เนื่องจากในอีก 2 วันต่อมา ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาคาทอลิกแห่งประเทศไทยและศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทยซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาเอกชนฝ่ายคาทอลิก คัดค้านการขึ้นค่าเล่าเรียนเช่นเดียวกัน (ขุน ร้ายอง, 2544 ; วีระศักดิ์ กิตติวรนนท์. ม.ป.ป.)

ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น กระทรวงศึกษาธิการต้องรับมือกับการประท้วงของนักเรียนวิทยาลัยครู (วค.) ที่ประท้วงติดพันอยู่ที่ด้านข้างหอประชุมคุรุสภา หัวข้อโจมตีใหญ่คือโครงสร้างการบริหารงานของคุรุสภาที่ไม่ยึดโยงกับครูส่วนใหญ่ (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2532) บรรยากาศที่กระทรวงศึกษาธิการในสัปดาห์ก่อนวันครู 16 มกราคม พ.ศ. 2517 จึงน่าอึดและบีบคั้นมาก นายอภัย จันทวิมล รัฐมนตรีว่าการ

กระทรวงศึกษาธิการมิได้เผชิญหน้ากับผู้ชุมนุมเอง แต่มอบหมายให้นายแพทย์บุญสม มาร์ติน รัฐมนตรีช่วยฯ เป็นตัวแทนไปเจรจากับผู้ประท้วง ท่าทีของคณะกรรมการจึงออกมาในรูปของการประนีประนอมได้ข้อสรุปว่าจะต้องเร่งแก้ไข พ.ร.บ.โรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2497 เพื่อแก้ไขปัญหาการเงินครูเอกชนให้แล้วเสร็จภายในเวลา 3 เดือนเป็นอย่างช้า และแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการวางแผนใช้เงินช่วยเหลือค่าครองชีพ 41 ล้านบาทเพื่อจ้างครูต่อไป เงินจำนวนนี้มาจากโรงเรียนราษฎร์ที่ต้องจ่ายเงินพิเศษช่วยเหลือครู 150 บาท/เดือน ตั้งแต่เดือนมกราคมถึงพฤษภาคม พ.ศ. 2517 โดยรัฐจะออกเงินสมทบให้ 24 ล้านบาท ในการประชุมเจ้าของโรงเรียนราษฎร์ทั่วประเทศ ปลายเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2517 ข้อเสนอนี้ทำให้เจ้าของโรงเรียนราษฎร์ส่วนหนึ่งหันมาโจมตีนายแพทย์บุญสม มาร์ตินด้วย เนื่องจากเจ้าของโรงเรียนราษฎร์ต้องการปลดเปลื้องภาระทางการเงิน จึงอ้างว่าโรงเรียนไม่มีเงินจะจ้างได้อีกต่อไป (ขุน ร้ายอง, 2544) สถานการณ์นี้จึงมีคู่ขัดแย้ง 3 ฝ่ายได้แก่ กระทรวงศึกษาธิการในฐานะผู้บังคับใช้กฎหมาย เจ้าของโรงเรียนราษฎร์ที่ต้องออกเงินสมทบ และกลุ่มครูที่ถูกเลิกจ้าง หลังจากนั้นการประชุมร่วมสามฝ่ายจะไม่เกิดขึ้นอีก

ตลอดเดือนกุมภาพันธ์และมีนาคม พ.ศ. 2517 ซึ่งมีเหตุการณ์หลายอย่างเกิดขึ้น นับจากเรื่องอื้อฉาวในกรณีบ้านนาทรายที่แย่งชิงพื้นที่สี่ต่อตลอดเดือนกุมภาพันธ์ ในช่วงต้นเดือนเมษายนพบว่าครูเอกชนที่ต้องเสียตำแหน่งงานมีถึง 282 คน ก่อนจะเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ ฝ่ายศูนย์กลางครูโรงเรียนราษฎร์จึงได้ประสานต่อกระทรวงศึกษาธิการผ่านนายแพทย์บุญสม รัฐมนตรีช่วยว่าการ ผ่าน สช. เพื่อขอจัดประชุมฝ่ายเดียวที่หอประชุมคุรุสภาในวันที่ 17 เมษายน เมื่อกิจกรรมได้รับการอนุญาตในการประชุมศูนย์เพื่อเตรียมการล่วงหน้าที่ วศ. ประสานมิตรโดยมีตัวแทนจากศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยและองค์กรนักศึกษาครูหลายสถาบันจึงข้อสรุปว่าควรจะต้องจัดตั้งองค์กรขนาดใหญ่ขึ้นมาเพื่อรองรับการขับเคลื่อนวาระ คือ “ศูนย์พิทักษ์สิทธิครูแห่งประเทศไทย” ศูนย์ได้ปักหลักในหอประชุมคุรุสภาตั้งแต่วันที่ 17 เมษายน ก่อนที่จะยื่นข้อเสนอ 6 ข้อต่อรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการแล้วประสานกับศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยเพื่อเคลื่อนตัวไปชุมนุมที่ลานพระบรมรูปทรงม้าเพื่อเพื่อกดดันทวงถามมาตรการช่วยเหลือจากนายแพทย์บุญสมซึ่งกำลังประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม รวมทั้งกดดันและล้อมวงมิให้สมาชิกสภาออกจากที่ประชุมได้ (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2532) นายแพทย์บุญสมได้ออกมาปราศรัยต่อที่ประชุมผู้ชุมนุม และรับปากจะช่วยเหลือครูเอกชนตกงานทุกคนให้ได้มีงานทำโดยเปิดช่องทางร้องทุกข์ต่อกระทรวง นายแพทย์บุญสมซึ่งเป็นที่รู้จักในฐานะผู้ขับเคลื่อนลูกเสือได้กล่าวปฏิญาณไว้ว่าหากแก้ปัญหาตามกำหนดเวลาก่อนเปิดภาคเรียนคือ วันที่ 17 พฤษภาคมไม่ได้จะลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วย (ขุน ร้ายอง, 2544)

เนื่องจากเวลาในการแก้ไขปัญหามีน้อย กระทรวง (โดยนายแพทย์บุญสม) ซึ่งมีศูนย์กลางครูเป็นแนวร่วมจึงต้องประเมินผลวันต่อวัน ในวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2517 นายแพทย์บุญสมได้วางมาตรการต่อเจ้าของโรงเรียนราษฎร์เพื่อแก้ไขปัญหาตามมติคณะรัฐมนตรี 3 ประการ คือ ขอให้รับครูที่ถูกไล่ออกเข้าทำงานเพื่อเห็นแก่การศึกษา ขอให้จ่ายเงินเดือนครูตามวุฒิที่ทางราชการกำหนดให้ตั้งแต่ปีการศึกษา 2517 เป็นต้นไป และห้ามโรงเรียนราษฎร์ทุกแห่งเก็บเงินค่าธรรมเนียมกินเปล่าหรือแป๊ะเจี๊ยะโดยเด็ดขาด และกำหนดให้ครูที่ยังไม่มีที่ทำงานมาประชุมพร้อมกันในวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2517 แต่จะพยายามบรรจุครูตกงานให้ได้ก่อนวันเปิดเทอม คือ 17 พฤษภาคม พร้อมที่จะดำเนินคดีกับโรงเรียนราษฎร์ที่ฝ่าฝืนอย่างเด็ดขาด เมื่อพ้นกำหนดเวลา นายแพทย์บุญสมประกาศลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยในที่สุด ศูนย์พิทักษ์สิทธิครูแห่งประเทศไทยจึงนัดหมายชุมนุมในวันที่ 10 พฤษภาคม ตั้งแต่เวลา 9.00 น. เป็นต้นไป ณ หอประชุมคุรุสภา และปักหลักชุมนุมยาวต่อเนื่อง

เพื่อยกระดับไปสู่การขับไล่รัฐมนตรี อย่างไรก็ตาม รัฐบาลในขณะนั้นเผชิญกับปัญหาหรรษา โดยเฉพาะกรณีการกลับเข้าสู่ตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยรามคำแหงของ ดร.ศักดิ์ ผาสุกนิรันดร์ การลาออกของนายแพทย์บุญสมจะเป็นชนวนหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลนายสัญญา ธรรมศักดิ์สมัยแรกสิ้นสุดลง เนื่องจากในรัฐบาลนี้ถือกันว่าเมื่อสมาชิกเข้าสู่ตำแหน่งมาพร้อมๆ กันก็ควรที่จะพ้นจากตำแหน่งไปพร้อมๆ กัน น่าสังเกตว่า ทั้งการปฏิรูปการศึกษาและการปรับโครงสร้างครุสภานั้นแทบจะไม่ถูกกล่าวถึงในการชุมนุมอีก การแก้ไขปัญหาครูเอกชนตงงานหลังจากนั้นจะใช้กลไกรัฐโดยการดำเนินโครงการขยายอัตราเพิ่มตลอด พ.ศ. 2516-2519⁵

อย่างไรก็ตาม สภานิติบัญญัติแห่งชาติได้เลือกนายสัญญา ธรรมศักดิ์กลับมาดำรงตำแหน่งอีกครั้งหนึ่ง การปรับคณะรัฐมนตรีครั้งนี้ได้เปลี่ยนตัวรัฐมนตรีว่าการจากนายอภัย จันทวิมล เป็นนายเกรียง กิริติกร อดีตอธิบดีกรมสามัญศึกษาและอดีตผู้อำนวยการกองโรงเรียนราษฎร์ เพื่อให้พร้อมรับมือกับสภาพอันบีบคั้นที่กระทรวงต้องแก้ไขปัญหาคูครูเอกชนตงงาน รวมถึงข้อเสนอที่ตกค้างจากผู้ชุมนุมให้ปฏิรูปการศึกษาและเพิ่มบทบาทของผู้แทนที่มาจากทางเลือกตั้งในครุสภา นอกจากนี้ยังต้องเผชิญกับสถานะที่นักเรียนตื่นตัวทางการเมืองและมองผู้ใหญ่เป็นศัตรู สภานักเรียนเป็นองค์กรรวมกลุ่มของนักเรียนที่มีบทบาทแสดงออกทางการเมือง ต่อต้านพิธีกรรมไหว้ครูในโรงเรียน และแสดงอาการไม่เคารพบนอบต่อผู้ใหญ่ เกี่ยวกับปัญหาคูครูตงงาน นายเกรียงได้เสนอให้แก้ไขพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ ใน พ.ศ. 2518 เพื่อตั้งกองทุนสงเคราะห์ครูโรงเรียนราษฎร์และวางมาตรการคุ้มครองการทำงานของครูโรงเรียนราษฎร์ต่างหากจากกฎหมายแรงงาน นายเกรียงภาคภูมิใจกับมาตรการนี้เพราะ “ข้าพเจ้าสำนึกมานานแล้วว่าครูโรงเรียนราษฎร์ไม่ใช่คนงาน แต่เป็นครู” (เกรียง กิริติกร, 2533) ประกอบกับการดำเนินโครงการขยายอัตราครูเพื่อบรรจุครูโรงเรียนราษฎร์ ทำให้ปัญหาคูครูตงงานและปากท้องครูค่อยๆ ทุเลาลง พร้อมกันนั้น โอกาสสุดท้ายที่ครูจะสร้างการเปลี่ยนแปลงจากเบื้องล่างหลุดลอยไปด้วย เพราะหลังจากนั้นไม่นานก็จะเกิดเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519

สรุป

ภายใต้สภาวะการจ้างงานอันแร้นแค้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ประเทศไทยปฏิเสธที่จะให้แรงงานสามารถรวมกลุ่มเพื่อต่อรองผลประโยชน์ได้ กลายเป็นแนวปฏิบัติทั่วไปเกี่ยวกับการจ้างงาน และทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในการจ้างงาน ซึ่งส่งผลกระทบต่อครูทุกสังกัด โดยเฉพาะครูเอกชน

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากประท้วงในช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ของครูเอกชน แม้จะมีประเด็นปฏิรูปการศึกษาอยู่บ้างแต่ก็ไม่ใช่สาระสำคัญยิ่งไปกว่าปัญหาปากท้อง ดังนั้น จึงเท่ากับเป็นการพิสูจน์ในเบื้องต้นว่าในทางทฤษฎีนั้น การปฏิรูปต้องเกิดจากเบื้องบน และครูไทยเคยชูธงปฏิรูปแล้วแต่ไม่สำเร็จ การเปลี่ยนแปลงการศึกษาไทยจากเบื้องล่างจึงไม่เคยเกิดขึ้น ผลกระทบที่เกิดขึ้นนอกเหนือจากนั้น คือ รัฐประสบความสำเร็จในการทำให้ครูสำนึกว่าอาชีพครูไม่ใช่แรงงานรากหญ้า แม้ว่าจะถูกขูดรีดหรือมีภาระงานใกล้เคียงกันก็ตาม ซึ่งน่าจะสะท้อนสถานะของครูที่แท้จริง คือ มวลชนฝ่ายสนับสนุนรัฐที่มีผู้ตกอยู่ในสถานะรอง (Subaltern) การต่อสู้ของครูไทยจึงมิได้ควบคู่กันไปกับ “แรงงาน” อื่นๆ ในสังคม

⁵ กรมการฝึกหัดครู. (2519, 24 พฤศจิกายน). การดำเนินงานตามโครงการแก้ปัญหาคูครูว่างงานของครูโรงเรียนราษฎร์. [เอกสารราชการ]. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ สำนักปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กองกลาง. (2) ศธ 30.3/23 แก้ปัญหาคนว่างงาน. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. แผ่นที่ 13-14.

เรื่องสำคัญก็คือ เมื่อครูทั้งภาครัฐและเอกชนได้รับการปรับปรุงผลตอบแทนแล้ว การแก้ไขปัญหาเชิงโครงสร้างก็ได้รับความสนใจน้อยลง ในระยะยาวทำให้เทคโนโลยีที่ใหม่ไม่ใช่ผู้คนจากเบื้องล่างและไม่ได้มีบทบาทในการประท้วงจากเบื้องล่างดังกล่าวมา กลายเป็นศูนย์กลางของการปฏิรูปการศึกษา ความสำเร็จของการปฏิรูปการศึกษาใดๆ จึงล้วนเป็นผลจากความทุ่มเทของเทคโนโลยี แต่หากความล้มเหลวทางการศึกษาใดๆ ที่เกิดขึ้น ย่อมเป็นผลมาจากครูอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

เอกสารอ้างอิง

- กองบรรณาธิการ. (2517, มีนาคม - เมษายน). บรรณาธิการแถลง. *จันทร์เกษม*. 117(-), 2.
- กองบรรณาธิการ. (2526, 16 - 22 มกราคม). รายงาน : 16 มกราคม วันแห่งการแบกหนังสือเรื่องจ้าง
โทรมฯ. *มติชนสุดสัปดาห์*. 6(1779), 16-18.
- การฝึกหัดครู, กรม. (2519, 24 พฤศจิกายน). การดำเนินงานตามโครงการแก้ปัญหาการว่างงาน
ของครูโรงเรียนราษฎร์. [เอกสารราชการ]. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ สำนักปลัดกระทรวง
ศึกษาธิการ กองกลาง. (2) ศธ 30.3/23 แก้ปัญหาคนว่างงาน. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
กุลลดา เกษบุญชู-มีดี. (2550). *การเมืองไทยในยุคสมัยที่-ถนอม ภายใต้โครงสร้างอำนาจโลก*.
- กรุงเทพฯ : ภาควิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เกรียง กীরติกร. (2533). *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายเกรียง กীরติกร ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. .*
โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
- ขุน ร้ายอง. (2544). *ครูปฏิวัติ : ตำนานโลกไม่ลืม*. คนหลายดอย
- คณะศึกษาธิการ. (2519, 2 กุมภาพันธ์). การปรับปรุงแก้ไขพระราชกฤษฎีกา ว่าด้วยระเบียบข้าราชการ
ครู พ.ศ. 2518. [เอกสารราชการ]. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ สำนักปลัดกระทรวง
ศึกษาธิการ กองกลาง (2) ศธ 30.3/21 ปีที่ 1 กฤษฎีกาข้าราชการครู. สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ
- เคน โรบินสัน. (2559). *โรงเรียนบันดาลใจ*. โอเพ่นเวิลด์ส พับลิชชิง เฮาส์.
- จรรยา วงศ์สายพันธ์. (2532). *บันทึกความทรงจำ*. โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- จรรยา วงศ์สายพันธ์. (2532). *ระบบการศึกษาไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ ช่วง พ.ศ.2475-2520*.
โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- ชัยชาญ ปรานต์ประทานพร และศิริพร ดาบเพชร. (2566). บทสำรวจประเด็นคุณภาพการศึกษาไทย
ตั้งแต่ พ.ศ. 2503-2514. *วารสารประวัติศาสตร์*. 48(1), 104-108.
- นาวิ ชันศิริ. (2549). *พัฒนาการของโรงเรียนกวดวิชาในกรุงเทพมหานคร*.
ปริญญาานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)
ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
[http://thesis.swu.ac.th/swuthesis/His\(M.A.\)/Navy_C.pdf](http://thesis.swu.ac.th/swuthesis/His(M.A.)/Navy_C.pdf)
- นิมิตร ภูมิถาวร. (2521). *ครูคร่ำ ผมจน*. บรรณกิจ.
- บรรจง ชูสกุลชาติ. (2545). *ชีวิตมนุษย์เป็นหนังสือเล่มใหญ่*. สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ.
- บุญส่ง สวัสดิเวช, เสริม สกฤษพานิช, ประพิน ออกเวหา, พัฒน์ รัชกุล, วิรุจ จิตต์ผิวงาม. (2518, 19
มกราคม). เสนอข้อเรียกร้องของศึกษานิเทศก์ทั่วราชอาณาจักร. [เอกสารราชการ]. เอกสาร
กระทรวงศึกษาธิการ สำนักปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กองกลาง. (2) ศธ 30.3/21 ปีที่ 2
กฤษฎีกาข้าราชการครู. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. แผ่นที่ 63-65.

- ประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ 19. (2501, 31 ตุลาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 75
ตอนที่ 87 หน้า 4.
- ประธานกลุ่ม. (2512, 1 มิถุนายน). จดหมายถึงบรรณาธิการ. วิทยาสาร. 20(21), 5.
- ประพัฒน์ แสงวณิช. (2535). คิดถึง ดร.ภิญโญ. ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์
ดร. ภิญโญ สาธร วันอาทิตย์ที่ 19 เมษายน พ.ศ.2535 ณ วัดธาตุทอง*. (น. 77). วัฒนาพานิช.
- พรรณี สุมานนท์. (2520, 1 มีนาคม). วงกวี. วิทยาสาร. 28(5), 51.
- ภุรี พวงศ์เจริญ. (2563). *การเมืองการปกครองไทย : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
(พ.ศ.2475 - 2540)*. คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- บุญส่ง สวัสดิเวช, เสริม สกกุลพานิช, ประพิน ออกเวหา, พัฒน์ รัชกุล, วิรุจ จิตต์ผิงงาม. (2518, 19
มกราคม). เสนอข้อเรียกร้องของศึกษานิเทศก์ทั่วราชอาณาจักร. [เอกสารราชการ]. เอกสาร
กระทรวงศึกษาธิการ สำนักปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กองกลาง. (2) ศธ 30.3/21 ปีที่ 2
กฤษฎีกาข้าราชการครู. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- มนตรี เจนวิทย์การ. (2526). *การประท้วงของครูประจำบาลในช่วง พ.ศ. 2521 - 2523 :
บทบาทการต่อสู้ทางการเมืองของ “กลุ่มไร่อำนาจ” กับการโต้ตอบของรัฐบาล*.
ศูนย์วิจัย คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มูทิตา เจริญสุข. (2562). *แนวร่วมของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย พ.ศ. 2515-2525*.
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
<https://sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/25383>
- ระวีวรรณ ประกอบผล. (2528). *ล้อมวลชนกับวิกฤตการณ์ทางการเมืองในประเทศไทย*.
วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
<https://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/74008>
- วิจิต เมฆงค์. (2523). *บทบาทของครูสภาในการส่งเสริมวิชาชีพครู*.
วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยามหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
<https://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/24327>
- วิทยา วิฑูร. (2512, 1 เมษายน). ศูนย์รวมข่าว. วิทยาสาร. 20(13), 61.
- วิทยา วิฑูร. (2512, 8 ตุลาคม). มุมการศึกษา. วิทยาสาร. 20(38), 10-11.
- วีระศักดิ์ กীরตวรนนท์. (ม.ป.ป.). *ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย*.
สืบค้นเมื่อ 2566, 12 พฤศจิกายน, จาก <http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=ศูนย์กลางนักเรียนแห่งประเทศไทย>
- ศรีสว่าง เลี้ยววาริณ. (2541). *รายงานการปฏิรูปการศึกษาของสาธารณรัฐประชาชนจีน*.
สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- ศักดิ์นา ฉัตรกุล ณ อยุธยา. (2553). *อนุสัญญา ILO ฉบับที่ 87 และ 98 : ทำไมต้องให้สัตยาบัน? :*
คณะทำงานผลักดันอนุสัญญา ILO ฉบับที่ 87 และ 98 มูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท.
- เสถียร ศุภโสภณ. (2538). *ภูมิหลัง-งาน*. วัชรินทร์การพิมพ์.
- สำนักงาน ส.บ.ท. ม.ป.ป. *ประวัติความเป็นมาของสมาคมผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษา
แห่งประเทศไทย*. (ออนไลน์) เข้าถึงได้จาก <https://www.esaat.net/main/#history>
- สำนักงาน ส.บ.ม.ท. ม.ป.ป. *เกี่ยวกับสมาคม*. (ออนไลน์) เข้าถึงได้จาก
<https://www.saat2016.com/index.php/about-us/about-us-4>

- สำนักงานเลขาธิการคุรุสภา. (2538). *ครบรอบ 50 ปี การสถาปนาสำนักงานเลขาธิการคุรุสภา*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- สำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. *มติคณะรัฐมนตรี เรื่อง การพิจารณาฐานะวิทยาลัยเกษตรกรรมเชียงใหม่ วันที่ 15 มกราคม พ.ศ.2510*.
- สำนักงาน ก.พ. (2535). *การปรับปรุงเงินเดือนข้าราชการพลเรือน*. ธีรานุสรณ์การพิมพ์.
- สุนทรีย์ อาสะไวย์และธรรมเกียรติ กันอริ. (2541). บทสำรวจสถานภาพแห่งองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ประชากรไทย. ใน ฉลอง สุนทรวานิชย์ และสุวิมล รุ่งเจริญ (บ.ก.), *ประวัติศาสตร์ไทย บนเส้นทางกำลัเปลี่ยนแปง: การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย* (น. 34-35). สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม
- สุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ. (2558). *ความเป็นมาทางการเมืองของชื่อพระราชทาน "ศรีนครินทรวิโรฒ"* (ปี 2513 - 2517). *วารสารประวัติศาสตร์*. (สิงหาคม 2558 - กรกฎาคม 2559): 95, 102-103. <https://ejournals.swu.ac.th/index.php/JOH/article/view/6597/6222>
- Charles F. Keyes. (1991). The Proposed World of The School: Thai Villager's Entry Into a Bureaucratic State System. In Charles F. Keyes (Editor), *Reshaping Local Worlds : Formal Education and Cultural Change in Rural Southeast Asia*. (p 108-109). Yale Center for International and Area Studies.
- Chengzhi Wang. (2002, March). Minban education: the planned elimination of the "people-managed" teachers in reforming China. *International Journal of Educational Development*. 22(2), 119-124. https://www.researchgate.net/publication/44829263_Minban_education_The_planned_elimination_of_the_people-managed_teachers_in_reforming_China
- Silaporn Nakornthap. (1986). *Educational Policy and Politics in Thailand : A Case Study of Education Reform, 1973-1977*. Thesis (Ph.D.), Florida State University.

